

Türkiye'den Göç Eden Osmanlı Ermenileri Tarafından Yazılan Hatıratların Ermeni Araştırmaları ve Türk Tarihçiliği Açısından Önemi

Halil Özşavlı*

Giriş

Osmanlı Ermenilerinin Avrupa ve Amerika'ya göç etmeleri II. Abdülhamid döneminde başlamakla birlikte günümüzde Avrupa ve Amerika'daki Ermeni diasporalarının oluşmasına esas teşkil eden Ermeni göçleri yoğun olarak 1921'den sonra gerçekleşti. Bu tarihte Fransızlar Çukurova ve Güney Doğu Anadolu'da işgal ettikleri yerlerden çekilirken 1922 yılında da İzmir Yunan işgalinden kurtarıldı. İtilaf Devletlerine ait işgal kuvvetleri Türk topraklarından çekilirken Ermeniler de onlarla birlikte gitti. Çünkü Anadolu işgal edilirken işgal kuvvetlerine yardımcı olmuş ve Maraş, Urfa ve Antep'te işgalin kalıcı olabilmesi için ellerinden geleni yapmışlardı. Hatta Fransızlar işgali ettikleri yerlerden çekilmeye karar verince İstanbul'daki Protestan, Katolik ve Ortodoks Ermeni patrikleri milletler cemiyetine dilekçeler göndererek Fransızların işgal ettikleri yerlerden çekilmemelerini, mutlaka çekilmek zorunda iseler de bölgede yaşayan Ermenileri beraberlerinde götürmeleri talep ettiler.¹

* Yrd. Doç. Dr., Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Kilis/TÜRKİYE, halil-ozsavli@hotmail.com DOI: 10.37879/9789751749987.2022.26

1 Cenevre'deki Milletler Cemiyeti arşivinde bu konu ile ilgili olarak birçok belge bulunmaktadır. İlginç olan şu ki, bu dilekçelerde Ermeni patrikler Anadolu işgal edildiği sırada Ermenilerin İtilaf Devletlerine ne kadar büyük yardımlar yaptıklarını uzun uzun anlatmakta ve Kilikya'da yani Mersin'den Diyarbakır'a kadar uzanan coğrafyada bağımsız bir devlet, bu mümkün değilse Milletler Cemiyetine veyahut Fransa'ya bağlı bir özerk devlet talep etmektedirler. Bkz: League of Nations Archives of Nansen Office for Refugees (Milletler Cemiyeti Nansen Bürosu Mültecilere Yardım Komisyonu Arşivi= LN) *C.1 M.1. 1921. VII; L. N. C.430. M. 309. 1921. VII; L. N. C.430. M. 309. 1921. VII.*

Öte yandan Ermenileri bir kez daha kendi menfaatleri uğrunda kullanmayı planlayan Fransızlar da onların göç etmelerini destekliyor ve teşvik ediyordu.² Bu göçler sonraki yıllarda yoğun bir şekilde devam etti. Türkiye'den son topu Ermeni göçü 1939'da Hatay'ına anavatana katılmasının ardından gerçekleştiğinde 18.000 civarında Ermeni Suriye ve Lübnan'a göç etti.³ Tüm bu göçler neticesinde 1940'lı yıllarda Suriye'de 130.000⁴, Lübnan'da ise 60.000⁵ civarında Ermeni vardı. Sonraki yıllarda bu sayı artmaya devam etti. Fakat 1958 devrimi, Mısır'la birlikte Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin kurulması ve 1963 askeri darbesi, 1975'te başlayan Lübnan iç savaşı Ermenilerin ticari ve kültürel faaliyetlerini kısıtladı. Bundan sonra Ermeniler Avrupa ve ABD'ye yoğun bir şekilde göç etti.⁶ Bu göçler neticesinde 1960'lı yıllarda Amerika'daki Ermeni nüfusu 500.000 iken, en fazla Fransa'da olmak üzere Avrupa'da 300.000 civarında Ermeni bulunuyordu. Bu rakamlar 1980'li yıllarda Amerika için 800.000, Fransa ve diğer Avrupa ülkeleri için 400.000'e yükseldi.⁷

Bu şekilde önce Ortadoğu'da daha sonra ise Avrupa ve Amerika'daki Ermeni cemaatleri başka bir ifade ile diasporaları oluştu. Buradaki Ermeniler her yeni nesille birlikte erimeye ve yok olmaya başlayan Ermeniliği muhafaza etmek ve doğal asimilasyona karşı durabilmek için dernek ve vakıflar kurdular. Yalnız bu derneklerin çoğu o dönem hayatta olanların veya onların atalarının geldiği yeri yani Osmanlı şehirlerinin ismini taşıyordu. Maraş Ermenileri Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği, Sivas Ermenileri

2 Mesela İskenderun ve havalisinden 1 Ocak 1921 tarihi itibarıyla geri çekilmeyi planlayan Fransızlar bu bölgedeki Ermenilere de resmen bu bölgeyi terk etmelerini tavsiye etti. Bkz: Amerikan Ulusal Arşivi (NARA), Records of the Department of the State Relating to the Internal Affairs of Asia, 1910-1929, Roll No:8, 890d.00/50, Ek 1, Digby A. Willson'dan Bainbridge Colby'e, 14 Aralık 1920 ve Roll No:8, 890d.00/59, Digby A. Willson'dan Amiral Mark L. Bristol'a 1 Kasım 1920.

3 FO 371/23302 / No:E5503/5132/44, Halep İngiliz konsolosu A. W. Davis'ten Dış İşleri Bakanlığına, 27 Temmuz 1939; FO 371/21915 / No: E5077/5.3.1 Beyrut İngiliz konsolosu F. W. Furlonge' Halep İngiliz konsolosu A. W. Davis'e 11 Ağustos 1938, Ek 2; Milletler Cemiyeti mültecilere yardım komisyonu Nansen Office temsilcisi Monsieur Burnier ile yaptığı 11 Ağustos 1938 tarihli görüşme; FO 371/21915 / No: E5048/1528/89, Halep İngiliz konsolosu A. W. Davis'ten Dışişleri Bakanlığına, 6 Ağustos 1938.

4 Albert Haourani, *Minorities in the Arab World*, Oxford University Press, London, New York, Toronto, 1947, s., 76.

5 FO 371/4000/A No. 59, Beyrut İngiliz Büyükelçisi Sir E. L. Spears'dan dışişleri bakanı Rt. Hon. Anthony Eden'e, Lübnan Ermenileri Raporu, 29 Haziran 1944.

6 George A. Bournoutian, *A Concise History of the Armenian People*, Mazda Publishers, California 2003, s., 344.

7 Robin Cohen, *Global Diasporas*, Routledge Publishers, New York 2008, s., 49

Yardımlaşma ve Dayanışma derneği, Antep Ermenileri Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği gibi. Bu dernekler Ermenice olmak üzere adını aldıkları Osmanlı şehrinin Ermenileri ile alakalı olarak çeşitli kitap ve hatıratlar yayımladılar. Yoğun olarak 1930-1980 yılları arasında yayımlanan bu eserlerde Ermeni araştırmaları açısından çok ilginç ve önemli bilgiler vardır. İlk olarak Ermeni soykırım iddiaları henüz dünya arenasında Türkiye'ye aleyhtarı siyasi malzeme olmadığı için⁸ bu eserlerde soykırım iddiaları ve "Türklerin Ermenilere yaptığı mezalim" hikâyeleri yoktur.

Aksine bu eserlerde Ermenilerin Türklere karşı nasıl kahramanca savaştığını, Ermenilerin itilaf devletlerine yaptıkları yardımları ve bu yardımlardan ötürü Doğu Anadolu'da ve Kilikya bölgesinde kurulacak bir Ermeni devletini neden ve nasıl hak ettiklerini anlatan ayrıntılı bilgiler ve kahramanlık hikâyeleri vardır. Yukarıda ifade edildiği üzere Ortadoğu, Amerika ve Avrupa'daki Antep Ermenileri Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği, Sivas Ermenileri Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği, Urfa Ermenileri Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği vb. Ermeni hemşehri dernekleri tarafından hazırlanan toplu hatırat tarzındaki bu eserler bu alandaki önemli örneklerdendir. Bunların yayında I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti ile savaş halinde olan devletler yanında Osmanlı Devleti'ne karşı savaşan Ermeni gönüllü askerlerin hatıratları, Ermenice süreli yayınlar ve yayımlanmış arşiv kaynakları Ermeni meselesi konusunda mutlaka bilinmesi ve kullanılması gereken kaynaklardır.

Hemşehri dernekleri tarafından hazırlanıp yayımlanan eserler olduğu gibi şahıslar tarafından kaleme alınan hatıratlar da vardır. Bazı eserler ise birçok kişinin kişisel hatıratını anlattığı kolektif eserler tarzındadır. Fakat genel olarak dernekler tarafından finanse edilen, hazırlatılan veya yayımlanan hatıratların sayısı fazla olduğu için aşağıda, hatıratların alakalı olduğu şehirler bazında bir sınıflamayı uygun gördük ve hatıratların içeriğine ilişkin örnekler ortaya koymaya çalıştık.

8 Şahsımın yaptığı araştırmalara göre "Ermeni soykırımı" veyahut 1915 Ermeni tehcirini soykırım olarak niteleyen en eski tarihli çalışma Richard Hovhannisian'a ait bir 1978 tarihli bir eserdir. Eser şudur: Richard G. Hovhannisian, *The Armenian Holocaust; A Bibliography Relating to the Deportations, Massacres and Dispersion of the Armenian People, 1915-1923*, Armenian Heritage Press, Massachusetts 1980.

I. Kayseri Ermenileri ile İlgili Hatıratlar

1) S. Sağıryan, Gisataryan, Կիսադարեան Յուշամատենան 1895-19145; Ուղևորութիւն Արգէտնէն Տաւրոս (Huşamedyan 1895-1945; Uğevorutyun Arkesosen Davros: Yarım Asırlık Hatıralar 1895-1945; Erciyes'den Mersin'e Bir Yolculuk), Paris, 1948.

2) Gabriel Takvoryan, Գորշ Գայլը Կատողը Էր 1915; Վկայութիւններ ու Տպաւորութիւններ 1915 (Kroş Kaylı Gadğer Er Huşamedyan 1915; Vgayutyunner u Dbavorutyuner: Gri Kurt Kudurmuştu 1915; Tanıklar ve İzlenimler), Husaper Matbaası, Kahire, 1953.

S. Sağıryan'a ait eser iki ana bölümden oluşmakta ve 380 sayfa hacminindedir. Eserde yazarın 1895-1945 yılları arasında Kayseri'den başlayıp Halep, Şam, Havran, Kudüs, Mısır ve Mersin gibi farklı yerlerde başından geçen olaylar anlatılmakta ve buralardaki Ermeni varlığı hakkında bilgiler verilmektedir. Bunların yanında Birinci Dünya Savaşı, savaş sırasında Ermeniler talepleri, Boğos Nubar Paşa, Çukurova ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi (Kilikya)'nin önce İngilizler daha sonra Fransızlar tarafından işgal edilmesi, Fransızların 1921'den sonra işgal ettikleri yerlerden çekilmeye mecbur kalması ve Ermenilerin bu bölgelerden göç etmesi gibi konular hakkında önemli bilgiler verilmektedir.

Konumuz açısından kitaptaki dikkat çekici bölüm başlıkları şunlardır; Kayseri'den: Kayseri'de Ermenilik, Sosyal Toplantılar, Kayseri'de Nişan ve Evlilik, Osmanlı Anayasası, Episkopos Drtad'ın İstifası ve Surp Garabed Manastırı Yüksek Okulu, Reform Planı, 1914 I. Dünya Savaşı'nın Ölümcül Zamanları, sürgün Yolunda. Şam'dan: Şam'dak Hayat, Yüksek Rütbeli Ruhani Liderler, Savaş Divannıdan Deve Bakıcılarının Merkezine, 1914-1918 Dünya Savaşı'nın Sonu, Ermeni Davası ve Boğos Nubar Paşa'nın Başvuruları, Kilikya'ya Doğru. Havran'dan; Kudüs ve Mısır'dan; Kilikya'dan: Şanlı Geçmiş, Yeniden Doğuş, İngiliz Ordusunun Çekilmesi, Kemalist Hareket, Maraş Katliamları, Haçın'ın Kahraman Direnişi, Fransız-Türk Ateşkes Antlaşması, Ermeni Davası Milletler Cemiyeti'nin Önünde, Sevr Antlaşması, Kilikya'nın Boşaltılması.. vs.

Kayseri'de Ermenilik adlı ilk bölümde Kayseri'nin coğrafyası ve iklimi hakkında bilgi verildikten sonra Kayseri'deki Ermeni nüfusu hakkında bilgiler verilmektedir. Buna göre toplam nüfus 65.000 olup bunun 14,700'ü Ermenidir. Kayseri'de üç Ermeni kilisesi vardır. Bunlar Surp Asdvadzadzin, Surp Lusavoriğç Kilisesi ve Surp Sarkis Kilisesi'dir. Bu kiliselere bağlı olan üç ilkokul, Birlik (veya Birleşik, H. Ö) Koleji, Aramyan Kız Lisesi ve

özellikle Surp Garabed Manastırı Yatılı Okulu Kayseri'nin müreffeh bir Ermeni merkezi olmasında büyük pay sahibidir.⁹

“Sosyal Toplantılar” adlı bölümde 1902’den 1908’de Osmanlı Anayasası’nın ilanına kadar geçen süre içinde Kayseri’deki Türk Ermeni ilişkilerinin genel olarak olduğu ve bu konuda Episkopos Drtad’ın büyük gayret sarf ettiği belirtilmektedir.¹⁰ Ancak “Osmanlı Anayasası” adlı bölümde ise 1909 Adana olaylarından sonra Kayseri’de Türk-Ermeni ilişkilerinin nasıl gerildiği, Ermeni Hınçak ve Taşnak örgütlerinin kendilerini katletmeye gelen Türklere karşı kardeş gibi işbirliği yaptığı, Ermeni gençlerinin kendilerini savunmak için hep teyakkuza oldukları vurgulanmaktadır.¹¹ Aynı bölümde Ermeni Hayırseverler Genel Birliği (Armenian General Benevolent Union, H.Ö)’nin Kayseri’de kuruluşu ve Ermenilerin en yüksek ruhani lideri olan Katağigos’un Mayıs 1911’de Kayseri’yi ziyareti ve onu karşılamak için Ermenilerce düzenlenen oldukça şaşalı tören anlatılmaktadır.¹²

“Ermeni Davası ve Boğos Nubar Paşa’nın Başvuruları” adlı bölümde ise Nisan 1915’te Boğos Nubar Paşa’nın Katağigos Kevork tarafından Ermeni Davası (Ermenilere bağımsız bir yurt yaratma, H.Ö) için çalışmak üzere görevlendirilmesi ve Nubar Paşa’nın bu uğurdaki faaliyetlerinden bahsedilmektedir. Boğos Nubar Paşa görevlendirilmesinin akabinde Paris’e gidecek ve orada Fransız, İngiliz ve Amerikan yetkililer ile görüşüp Anadolu’da bağımsız bir Ermenistan kurulması için onları ikna etmeye çalışacaktır. Nubar Paşa bu talebine olumlu yanıt alamayınca da en azından Kilikya’da yani Çukurova ve Güney Doğu Anadolu bölgesinde Ermeniler için Fransız mandasında özerk bir devlet kurulmasını talep edecektir.¹³ İlgili bölümün son kısmı ise Türklere karşı savaşmak üzere Ermeni gönüllülerden müteşekkil bir askeri lejyonun oluşturulması ve bu lejyondaki Ermeni askerlerin önde General Allebny komutasında Suriye-Filistin cephesine Osmanlı ordusuna karşı kahramanca savaşmaları anlatılmaktadır.¹⁴

9 S. Sağıryan, *Կիսադարեան Յուշանստեան 1895 19145; Ուղեւորութիւն Արգէնաէն Տարբու* (Gisataryan Huşamedyan 1895-1945; Uğevorutyun Arkesosen Davros: Yarım Asırlık Hatıralar 1895-1945; Erciyes’den Mersin’e Bir Yolculuk), Paris, 1948, s., 1-2.

10 Sağıryan, *age*, s., 23.

11 Sağıryan, *age*, s., 55.

12 Sağıryan, *age*, s., 57.

13 Sağıryan, *age*, s., 144-145.

14 Sağıryan, *age*, s., 146.

Kilikya'ya Doğru" adlı bölüm ise içeriği bakımından diğerlerinden çok daha önemlidir. Bu bölümde anlatılanlara göre 18 Ekim'de General Allenby Kilikya'ya doğru hareket emri vermiş ve Suriye'de bulunan 150.000 Ermeninin Kilikya'ya taşınmasını istemişti. Kilikya İngiliz ve Fransızlar tarafından işgal edilecek ve Kilikya topraklarına ilk adımı şerefi Ermeni askerlere söz verilmişti. Ermeni lejyonundaki askerler 16 Aralık'da Mersin limanından Kilikya'ya toprak basar. Her yerde büyük bir coşku vardır. Nihayet Kilikya Ermenilerin olacaktır, nihayet denizden denize Ermenistan (Akdeniz'den Karadeniz'e uzanan Büyük Ermenistan Projesi) hayali gerçek olmaktadır.¹⁵

Sağırılan ve kendisi gibi Kayserili olan birkaç hemşerisi arasında Ermeni askerlerin Mersin'e ayak basmasından sonra gerçekleşen şu diyalog o dönem Ermenilerin nasıl bir ruh hali içinde olduklarını göstermesi bakımından önemlidir. İlgili konuşmayı Sağırılan'ın dilinden aynen aşağıya aktarıyoruz:

"Her tarafı bir coşku kaplamıştı. Kilikya Ermenilerin oluyordu. Paris'teki Ermeni Milli Komitesi'nden gönderilen devasa haritalar Şam'a varmıştı. Bir Pazar günü, kilisedeki badarak ayininden sonra mecliste Ermeni Milli Birlik Konseyi toplantısı sona erdikten sonra içeri tanıdık bir Kayserili girdi ve beni dışarı çağırdı. Avluya çıktığım zaman birçok hemşerimin burada toplandığı ve hararetli bir konuşmanın sürmekte olduğunu gördüm. Onları selamladıktan sonra;

- Hayırdır! Ne oldu hemşerilerim?

- Ne olacak kardeş, böyle bir şey olur mu? Sen hem Kayserili ol hem Milli Birlik Komitesi'nin üyesi ol ve hem de olanlara itiraz etme. Kayseri'yi büyük Ermenistan'ın sınırları dışında bırakmak olacak iş mi? Biz Kayserililer Büyük Ermenistan'ın bir parçasını oluşturmak için her türlü hakka sahibiz, biz Küçük Hayk'ız, Küçük Hayk'ın bir parçasını oluşturuyoruz. Bir parçayı diğerinden ayırmak olacak şey mi?

Bir diğeri bir önceki hemşerisinin sahip olduğu aynı coşkuyla ve elinde bir haritayla;

- Kardeş, bu olamaz... Ermeni Milli Konseyi haritadaki şu çizgiyi şöyle biraz ileriden çekip Kayseri'yi de Ermenistan'a dahil edemez mi? Olan şey haksızlık, Kayseri olmadan Ermenistan tam ve bütün bir Ermenistan olamaz. Ben biliyorum ki biz bu duruma itiraz etmeliyiz hem de şiddetli bir şekilde etmeliyiz..."¹⁶

15 Sağırılan, *age*, s., 154.

16 Sağırılan, *age*, s., 154-155.

Diyaloğun devamında Sağırayan, Kayserili Ermenilerin bu talebini İtilaf Devletleri'ne duyurmak Şam'da büyük bir miting yapıldığı, birçok Avrupa merkezine telgraf çekildiği ve bu hayalin Avrupa devletlerin Ermenileri yüz üstü bırakmasından dolayı suya düştüğü anlatılmaktadır.

Gabriel Takvoryan'a ait eser tümüyle Kayseri Ermenileri ile alakalı olmasa da eserde Everek¹⁷ ilçesinde hapisteki bazı Ermenilerin başından geçenler ve 1915 yılında Everek'de yaşananlar tek taraflı bir bakış açısıyla anlatılmaktadır.¹⁸

I. Maraş Ermenileri ile İlgili Hatıratlar

1) H. Kalusdyan, Մարաշ կամ Գերմանիկ եւ Հերոս Չեյթուն (Maraş Gam Kermanig yev Heros Zeytun: Maraş veya Kermanig ve Kahraman Zeytun), Maraş Ermenileri Derneği Yayınları, New York, 1934.

2) Nazaret Seferyan, Յուշապատում: Մարաշի աղէտի Յիսուսմեսկին 1920-1970 (Huşabadum; Maraşi Ağedin Hisnamyagin 1920-1970: Anılar; Maraş Felakatinin Ellinci Yılı 1920-1970), Maraş Ermenileri Derneği Yayınları, Beyrut, 1970.

3) H. Kalusdyan, Մարաշ Պատմագիրք (Maraş Badmakirk: Maraş Tarihi Kitap), New York, 1934.

4) Hovsep Der Vartanyan, Մարաշի Ջարդը (Maraşi Çartı: Maraş Katliamı), Kudüs, 1927.

5) Հասկ (Hasg: Başak), 1963 Özel Sayısı

6) Գերմանիկ Պաղերաթերթ (Kermanig Gazetesi) 1969 Yılı, 164'üncü Sayısı.

H. Kalusdyan'a "Maraş veya Kermanig ve Kahraman Zeytun"¹⁹ adlı eser Maraş Ermenileri hakkında hazırlanmış en muhtevalı eserdir. Maraş Ermenileri Derneği tarafından hazırlanan bu eser 24 bölümden ve 650 civarında sayfadan oluşmaktadır. Bununla beraber eserde Maraş ve Maraşlı Ermenilere ait birçok fotoğraf da vardır. Kitabın sonuna Ermeni mahalle ve kiliselerinin gösterildiği bir Maraş haritası eklenmiştir. Kalusdyan ön sözde

17 Everek ismi Ermenice "Averek" yani "harabe, yıkık" manasına gelmektedir. Günümüzde Kayseri'nin Develi ilçesidir.

18 Gabriel Takvoryan, Գորշ Գալլը Կասողեր Էր 1915; Վկայութիւններ ու Տպառոյթիւններ (Kroş Kaylı Gadğer ErHuşamedyan 1895-1945; Vgayutyunner u Dbavorutyuner: Gri Kurt Kudurmuştu 1915; Tanıklar ve İzlenimler), Husaper Matbaası, Kahire 1953, s., 231-237.

19 Eser 2015 yılında Beyrut'taki Kilikya Ermeni Katağigosluğu tarafından tekrar basılmıştır. Zeytun günümüzde Kahramanmaraş'ın Süleymanlı ilçesidir.

belirttiğine göre eserin hazırlanmasına 1930'da New York'da bulunan Maraş Ermeni Derneği'nin "Maraş Felaketi" olarak addettiği Maraş'ın Fransız işgalinden kurtuluşu olan 1920 tarihinin onuncu yılı olan 1930'da anma törenleri hazırlaması sırasında karar verilir. Bu işi H. Kalusdyan üstlenir ve eseri hazırlarken zengin Ermeni literatürünün yananında Amerika ve diğer ülkelerdeki Maraşlı Ermenilerin hatıratlarından da oldukça faydalanır.²⁰

Eserdeki dikkat çekici bölümler şunlardır; Kilikya (Coğrafya, İklim, Nehirler, Dağlar.vs), Adana Vilayeti; Halep Vilayeti; Maraş Bölgesi; Maraş Bölgesinin Beş Nahiyesi ve Köyleri; Zeytun (Coğrafi Sınırlar, Dağlar, Ovalar, Nehirler.vs, Zeytun'a İlk Yerleşimciler, Meşhur kiliseler, Okullar, Eğitimciler, Zeytun Savaşları²¹, 1895 Büyük Zeytun Savaşı²², 1896-1908 Dönemi, Zeytun'un Felaket Günleri, Seferberlik ve Sürgün, Zeytun'a Geri Dönüş); Maraş veya Kermanig Şehri; (Coğrafyası, İklimi, İsminin Nereden Geldiği.. vs., Maraş'ta Ermeni Varlığı, Maraş Çevresinde Ermeni Varlığı, Nüfus, Kiliseler.); Maraş'ta Ekonomik Hayat; Maraş'ta Sosyal Hayat; Maraş Şivesi²³, Maraş'te Eğitim (Maraş'te İlkokullar, Kolejler, Kiliseye Bağlı Okullar.); Maraş'ın Âşıkları ve Mütefekkirleri; Maraş'ta Ermeni Apostolik (Gregoryan) Kilisesi; Maraş'ta Ermeni Kilisesi, Maraş'ta Ermeni Protestan Kilisesi; Maraş'ta Ermeni Devrimci Faaliyetlerinin Başlangıcı (Hınçaklar,Taşnaklar); Maraş'ın Son Felaketi²⁴ (Geride kalanlar); Maraşlı Göçmenler (Suriye'de Maraşlılar, Lübnan'da Maraşlılar, Şam, Irak... , Mısır, Yunanistan.); Amerika'da Maraşlılar; Maraşlı Tanınmış Ermeniler.

Bölüm başlıkları ve içeriklerinden anlaşılacağı üzere "Maraş gam Kermanig" Maraş Ermenileri ve Maraş'taki Ermeni olayları açısından son derece önemli bir kaynaktır. Henüz 1934 gibi erken bir tarihte yayımlanmış olması ise eserde soykırım söylemlerinin daha az olmasına olanak tanımıştır. "Maraş'ta Devrimci Faaliyetler" adlı bölümde Maraş'ta Hınçak ve Taşnak örgütlerine bağlı şubelerin oluşması ve buradaki gençliğe devlet aleyhinde devrimci fikirlerin aşılması oldukça edebi bir üslupla anlatıl-

20 H. Kalusdyan, *Մարաշ Կարմիր Պերլուսիկի և Հերոս Չեյտունի* (Maraş Gam Kermanig yev Heros Zeytun: Maraş veya Kermanig ve Kahraman Zeytun), Maraş Ermenileri Derneği Yayınları, New York 1934, s., VII-XIII.

21 İlk 1780 başlayıp 1915'e kadar çeşitli tarihlerde tekrar vuku bulan Zeytun Ermenilerinin Osmanlı Devleti'ne karşı başlattıkları isyanlar kastedilmektedir. Bu konuda hazırlanmış değerli bir çalışma için bkz: Necla Günay, *Maraş'ta Ermeniler ve İsyanları*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007.

22 1895'te Zeytun isyanı kastedilmektedir.

23 Maraş Ermeni şivesi kastediliyor.

24 1920 yılında Maraş'ın Fransız işgalinden kurtuluşu kastediliyor.

maktadır.²⁵ Esere göre Maraş'ta Merkezi Ermeni Koleji'nin açılmasından sonra buraya Ermeni Millî Birlik Derneği tarafından gönderilen öğretmenler ve okul idarecileri eğitimleri İstanbul ve Fransa gibi yerlerde almış, millî şuuru oldukça yüksek kişilerdi. Bunlar gittikleri yerlere de bu şuuru en ücra köşeye varıncaya kadar götürüyorlardı. Halkın ruhuna Ermeni millî şuuru nüfuz ettikçe halkın rejime (Sultan II. Abdülhamid'e, H.Ö) ve köleliğe benzeyen yaşama karşı hoşnutsuzluğu da artıyordu. İşte bu duygu, Merkezi Koleji'nin açılması ve ile birlikte burada görev alan Sarkis Mamulyan, Tavit Der Gazaryan, Ğevont Der Nahabedyan, Smpad Pürad ve diğer Hınçak ajanları sayesinde Maraş'ta da filizlenmeye başladı. 1885 yılında genç öğrencilerin kalplerinde bu ateş yanmaya başladı. Mığırđıç Portakalyan²⁶ tarafından tesis olunan Ermenilik ideolojisi ve onun tarafından Marsilya'da yayımlanan Armenia (Ermenistan) gazetesi, genç Ermeni öğrencilerin kalplerinde verimli topraklar bularak Maraş'a kadar gelmeye başlamıştı.²⁷

25 İlgili bölümde önce Hınçak örgütünün Cenevre'de nasıl ve kimler tarafından kurulduğu, amaçları ve İstanbul ve Anadolu'da sebep olaylar hakkında oldukça tafsilatlı malumatlar verilmektedir. Bkz: Kalusdyan, *age.*, s.,732-734.

26 Mığırđıç Portakalyan Hınçak Partisi'ni 1887'de Cenevre'de kuran Rus uyruklu Ermeni öğrencilere ilham kaynağı olmuştur. Portakalyan 1885 yılında Marsilya'ya gitmiş ve burada Armenia (Ermenistan) adında bir gazete çıkarmaya başlamıştı. Portakalyan Armenia gazetesinin temel amacının Ermeni tüccarlar ile çeşitli ülkeler arasındaki ticarî ilişkilerin geliştirilmesi olduğunu belirterek gazetenin çıkarılış amacının ticarî bir nedene bağlı olduğunu açıklamıştı. Ancak, bu gazete kısa bir süre içinde, Avrupa'nın çeşitli şehirlerinde okuyan Kafkasyalı Ermeni öğrencilerin devrimci ve bağımsızlık gibi fikirlerinin işlendiği bir yayın organı haline geldi. Gazetede yayınlanan ve devrim fikrini işleyen yazıların büyük bir kısmı Türkiye ile ilgili olmakla beraber Rusya Ermenileri hakkında da ihtilalci düşünceleri destekleyen yazılar yayınlanıyordu. Armenia gazetesinde Türkiye ve Rusya ile ilgili yayınlanan bu yazılar sonucunda gazetenin Türkiye'ye girişi 1885 yılının Ağustos ayında yasak edilmişse de gizli olarak gelmeye devam etmiştir. 1886 yılında da bu gazetenin Rusya'ya girmesi yasaklandı. Gazetede yayınlanan yazılarda artık konuşmaktan çok iş yapılması ve üyelerinin Türkiye'ye gidip orada devrimci düşünceleri hayata geçirecek "ihtilalci bir cemiyetin" kurulması gerektiği ifade edilmeye başlanmıştı. Kurulması düşünülen bu cemiyetin başına geçmesi için Portakalyan'a bir teklif götürüldü, ancak Portakalyan bu teklifi kabul etmeyerek geri çevirdi. Portakalyan'ın böyle bir teklifi geri çevirmesi Kafkasyalı Ermeni öğrenciler arasında büyük bir şaşkınlık yarattı. Öğrenciler bu şaşkınlıklarını bir süre üzerinden atamadılar. Ancak, bir müddet sonra Paris ve Monpel'den Cenevre'ye gelen bu Ermeni öğrenciler, burada Portakalyan'ın iştirak etmediği bir cemiyeti kurmayı kararlaştırdılar. Böylece, Hınçak Komitesi, Batı Avrupa üniversitelerinde öğrenim görmek üzere gitmiş olan Rus uyruklu Ermeni öğrenciler tarafından İsviçre'nin Cenevre şehrinde 1887 yılının Ağustos ayında kurulmuş oldu. Ermeni siyasi partileri Hınçak, Taşnak ve Armenakan örgütlerinin kuruluşu ve amaçlarını içeren parti programları için bkz: Halil Özşavlı, "Ermeni Milliyetçilik Hareketlerinin Doğuşu; Taşnak-İttihat ve Terakki İttifakı", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Say., 41, Ankara, 2012, s. 141-190.

27 Kalusdyan, *age.*, s., 734.

1885’de Smpad Pürad’ın İstanbul’a geçmesinden sonra 1888’de Sivaslı Mihran Çukasızyan öğretmen olarak Maraş’a gelir. Merkezi Ermeni Koleji’nde İngilizce ve Ermenice derslerine girer. İki buçuk yıl boyunca Pazar günleri öğleden sonraları verdiği derslerde ve konferanslarda devrimci ve milliyetçi fikirleri aşıyordu. İşte böyle Çukasızyan öğretmenlik bahanesiyle Hınçak partisinin amaçlarını Maraş’ta gerçekleştiriyordu. Hınçak kayıtları 1888 yılında Maraş’ta Hınçak ajanları olarak şu isimleri veriyor; Ğevont DerNahabedian, Garabed, Hovhannes ve Nişan Çorbacıyan, Hovhannes Çarkyan, Armenak Arıkyan, Minas Çarpanacıyan, Panos Bilezikciyan ve daha başkaları. Gençler devrimci fikirlerden etkilenerek Tabak Ded’e’nin kasasını kırıp buradan çaldıkları paralar ve başka yollarla buldukları paraları biriktirip silah almaya başladı. Panos ve Garabed Antabliyan, Garabed Sapsızyan ve Hammal Mardiros hatta kaleden savaş toplarını çalıp hükümet binasını havaya uçurmak gibi inanılması güç planlar dahi yapıyorlardı. Bu planlar ki o dönem deneyimsiz ve ateşli genç için devrimci işlerdi. 1888 yılında Büyük Oruç²⁸’un birinci günü, Panos ve Garabed Antebliyan kardeşler Kudüs’e giden hacılarla birlikte hacı kılığında devrimci amaçlar için Maraş’tan ayrıldı.²⁹

1890 yılında Hınçaklar gizli örgüt olarak oldukça faal haldeydiler. Maraş kendi gizli ulaşına sahipti. Kod adı Aslan olan bu ulaşın gerçek adı Minas Elmasdyan’dı ve gizli yazışmaları Antep’e ulaştırırdı. Tahtacı Hovhannes Antep’ten Kilis’e, Kilis’ten Halep’e Köyoğlu ve buradan da Rahip Nerses Danielyan gizli yazışmaları taşıyordu. Adana ve Dörtüol’unda kendi devrimci büroları ve gizli ulakları vardı. Hükümet şüphelenmeye başlamıştı ancak Hınçaklar geceleri şehirden şehire silah taşıyarak ve gizli toplantılar yaparak devrimci faaliyetlerine devam ediyorlardı.³⁰

Bölümün devamında Hüdayizade Durdu Efendi’nin Hınçaklar tarafından öldürülmesi ve Kudüs’ten dönen hacılar olayı gibi Maraş’ta o dönem çatışmalara neden olmuş meseleler anlatılmaktadır.

“Maraş’ta Taşnaklar (Evrimci Devrimci Federasyonu)” adlı bölümde Maraş’taki Taşnak yapılanması ile ilgili bilgiler veriliyor. Kalusdyan Maraş’taki Taşnak bürosunun ilk kurucularından biri olan Eczacı Arşag Çorbacıyan’dan aldığı bilgileri aynen aktarıyor. Çorbacıyan’ın anlattığına göre Maraş’ta Taşnak oluşumu ancak 1900’de başlıyor. Bu tarihte Çorbacıyan, diğer iki arkadaşı; Papaz Hagop Keşişyan ve Mardiros Terziyan ile birlikte

28 Hristiyan inancındaki paskalya öncesi perhiz orucu.

29 Kalusdyan, *age.*, s., 735.

30 Kalusdyan, *age.*, s., 736.

üçü bir İdare Organı (Heyeti) oluştururlar. Bu heyet yavaş Antep, Halep ve daha sonra Beyrut'taki diğer Taşnak komiteleriyle ilişki kurar. Ancak Abdulhamid rejiminin özellikle Maraş ve Zeytun'daki baskısından ötürü Çorbacıyan ve arkadaşlarının Maraş'taki faaliyetleri çok sınırlı oldu.³¹ Bu dönemde İskenderiye'den ajan olarak Nişan Zeytunsyan gelir ancak kısa bir süre sonra hiç başarı elde edemeden Maraş'tan ayrılır. Arşag çorbacıyan 1907'de Cenevre'ye gider ve 1908'de Maraş'a geri döner. Bu dönem Osmanlı Anayasa'sı tekrar ilan edilmiştir ve bu özgürlük ortamı Çorbacıyan ve arkadaşlarına İdare Heyeti'ni tekrar oluşturma fırsatı verir. 1909 Adana olayları döneminde Çorbacıyan Maraş'tan ayrılır, diğer üyeler Mardiros Terziyan ile Papaz Keşişyan tutuklanır ve hapse atılır. Ancak bir süre sonra tekrar serbest bırakılırlar. İdare Heyeti çalışmalarına önce Hanuttepe mahallesinde Sancıyan'ların evinde daha sonra da Kümbet mahallesinde Çarpanacyanların evinde devam etti. Çarpanacyanların evinin ikisi odasını klüp (ofis) olarak kullanılıyordu ve burada Pazar günleri öğleden sonraları konferanslar ve sunumlar yapılıyordu. Bu dönemde Taşnak partisine birkaç doktor, avukat ve öğretmen de katılmıştı. Mardiros Teziyan ise Yönetici Ajan (Baş Ajan) sorumluluğunu uhdesine almıştı.

Maraş'ta Hınçak ve Taşnak üyeleri arasında bir ihtilaf yoktu ancak bir işbirliği ve müşterek çalışma da yoktu. Öğretmen Haygazun Keşişyan'ın verdiği bilgilere göre kendisinin babası Papaz Hagop'ın tavsiyesine uyarak iki partiye mensup üyeler arasında konferanslar aracılığıyla işbirliği ve yardımlaşma oluşturmaya çalışıldığında ortamda bir huzursuzluk ve soğukluk olduğunu hissediyordu. Aynı his ve ruh Merkezi Maraş Koleji öğretmenleri arasındaki ilişkilerde de vardı. Öğretmenler bir birlerine karşı kötü veya zıt fikirler beslemelerse de farklı partiye mensup ebeveynlerin çocukları, muhtemelen ailelerinin etkisinden ötürü, diğer partiye mensup öğretmenlerin çocuklarına karşı soğuk davranıyorlardı. Her iki partiye mensup öğretmenler kendi partilerinin okulda daha etkili ve nüfuz sahibi olmasını istiyordu. Sırf bu yüzden Eğitim Komisyonu her iki grubun gönlünü etmek için her iki gruptan birer öğretmeni komisyona davet ediyordu. Aynı durum Apostolik ve Protestan kiliseleri tarafından da yapılıyordu.³²

Ağustos 1915'te Taşnak komitesi üyeleri tutuklanmıştı. Öğretmen Mardiros Terziyan (komitede ajan), öğretmen Krikor Mınceryan (komitenin sekreteri), tüccar Harutyun Yemeniciyan (komitenin veznadarı), tüccar Dacad Hovnanyan (komitenin bilgilerine sahip ajan) tutuklanan üyeler-

31 Kalusdyan, *age.*, s., 770.

32 Kalusdyan, *age.*, s., 771.

dendi. Bunlardan ayrı olarak Arslan Arslanyan ve altmış yaşındaki Avedis Seferyan da tutuklanmıştı.

Taşnak komitesinin üyelerini ele geçirmeden önce hükümet bir kayıt defterini ele geçirmişti. Bu defterde yirmi üç isim geçiyordu ve bunların beşi Taşnak ajanıydı. Geriye kalan diğer on sekiz kişi de tutuklanıyor, evleri aranıyor. Ancak hükümet evlerinde zararlı bir şey bulamıyor. Çünkü bir kısım kayıt defterleri ile zararlı sayılabilecek kitaplar Minas Macaryan ve arkadaşları sayesinde yok edilebilmişti.³³ Bu bölümün devamında Maraş'taki Yenilikçi Hınçak Partisi ve Ramgavar Partisi anlatılmaktadır. Sonraki bölümde ise Maraş'ın Fransızlarca işgali ve bu işgale karşı Türk direnişi sırasında Fransa yanlısı Ermeni faaliyetleri tanıkların dilinden anlatılmaktadır. Bundan sonraki bölümde Ermeni Lejyonu'ndaki Maraşlı Ermenilerle alakalıdır.³⁴

11. Şebinkarahisar Ermenileri ile İlgili Hatıratlar

1) Aram Haygaz, Շապին Գարահիսար ու Իր Հերոսամարտը (Şabin Karahisar u İr Herosamardı; Şebın Karahisar ve Kahraman Savunması), New York, 1957.

2) Sarkis Devletyan, Յուշեր Շապին Գարահիսարէն: Խuşեր Տեբն Կարահիսարեն; Տեբն Կարահիսարտն Իտարալար), Paris, 1954.

Bugün Giresun'un bir ilçesi olan Şebinkarahisar ile alakalı olarak bilinen iki adet hatırat tarzında eser vardır. Aram Haygaz'a ait olan "Şebın Karahisar ve Kahraman Savunması" adlı eser 459 sayfa oluşan muhtevalı bir eserdir. Kitap "Şebın Karahisar ile İlgili Genel Bilgiler", "Savunma", "Biyografiler" ve "Tarihi Mektuplar" adı altında üç dört ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümdeki önemli alt başlıklar şöyledir; Karahisar'ın Tarihi ve Kalesi, Ekonomik Durum, Topoğrafya, Şebın Karahisarın Köyleri, Dağlar, Şebın Karahisar'da Eğitim, Milli Ermeni Koleji, Kutsal Mekânlar (İbadethaneler), Bayramlar-Gelenekler-Görenekler-İnanışlar, Şebın Karahisar'da Kadın, Şebın Karahisarlıların Dili, Aşuklar, Doktorlar, Şebın Karahisar'da Devrimci Kıpırdınmalar, Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaksutyun)'un Şebın Karahisar'a Ortaya Çıkışı.³⁵

33 Kalusdyan, *age.*, s., 771.

34 Kalusdyan, *age.*, s., 782, 785, 818 vd.

35 Aram Haygaz, (Շապին Գարահիսար ու Իր Հերոսամարտը: Տեբն Կարահիսար u İr Herosamardı; Şebın Karahisar ve Kahraman Savunması), New York, 1957, s., 11-107.

İkinci bölüm adında anlaşılacağı üzere Şebin Karahisar Ermenilerinin Osmanlı Devletine karşı direnişi anlatılmaktadır. İlgili bölümde Şebin Karahisar Ermenilerinin kadın-erkek, yaşlı-geç-çocuk hep beraber hükümet güçlerine karşı 2 Haziran 1915'ten 28 Haziran 1915'e kadar verdiği mücadele anlatılmaktadır.³⁶ Üçüncü bölümde Şebin Karahisarlı birçok Ermenin biyografisi anlatılmaktadır.³⁷ Dördüncü bölümde ise Şebin Karahisar piskoposundan (başrahip) veya piskopos vekilinden İstanbul'daki Ermeni Patrikliği'ne gönderilmiş on adet mektup verilmiştir. Mektupların ilki 3 Haziran 1896, sonuncusu ise 21 Mayıs 1914 tarihlidir.³⁸

Birinci bölümün “Şebin Karahisar'da Devrimci Kıpırdınmalar” ve “Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaksutyun)'un Şebin Karahisar'a Ortaya Çıkışı” adlı alt bölümlerinde Şebin Karahisar'da devlete karşı olan ihtilalci Ermeni grupların oluşturulması ve faaliyetleri anlatılıyor. Verilen bilgilere göre Şebin Karahisar'da henüz 1890 yılında bir komite kurulur. Komitenin üyeleri şunlardır; Avak Durigyan, Sarkis Tokmakyan (Kaçuni), Kirikor Kasabaryan (Vahuni), Nazaret Kibaryan (Episkopos Rahip Kibaryan), Avedis Sisagyan, Hacı Hagop Garipyan ve Simon Cıknavoryan (Barkev). Bunlardan ilk dördü öğretmen diğerleri ise tüccar idi. Bu komitenin amaç ve hedefleri şöyleydi; 1) Kendini savunma için (isyan, H.Ö) silah tedarik etmek, 2) Silah kullanma ve savaş eğitimi, 3) Halk kuvvetleri ve grupları oluşturmak.

Önce Antranig Hantugayın'ın grubu şu isimlerden müteşekkilen oluşturulur; Vartan Şahinyan, Hagop Deli Oğlanyan, Ğugas Devletyan (daha sonra isyanın lideri olacaktır), Sevindüglü Harutyun, Buseidli Hagop Derderyan ve Karaboğazlı Kalusd Adreasyan. Grubun lideri Erzincanlı Rupen Şişman (Keri)'dir. Grubun üyeleri şevkle hemen işe koyulur, gençleri eğitmeye başlarlar. Kısa sürede iş büyür ve yeni gruplar kurma ihtiyacı hasıl olur. Daniel Çavuş, Mığırđıç Patsyan, Todorgalı Parseğ ve Arapkirli Setrag Hovsepyan'ın içinde olduğu ikinci grup da oluşturulur. Ğugas Devletyan ve Vartan Derderyan bu grupla birleşir. Bu gurubun başı ve lideri Mığırđıç Patsyan olmasına rağmen Daniel Çavuş'un adı daha çok bilinir. Bu gurubun yanında üyeleri Kevork Arakelyan, Antranig Erzincalıyan, Serope Der Nersesyan, Kevork Boğosyan, Harutyun Biberyan ve Odabaşılı Nişan olan küçük bir gurup daha oluşturulur.³⁹

36 Haygaz, *age.*, s., 121-339.

37 Haygaz, *age.*, s., 347-422.

38 Haygaz, *age.*, s., 430-454

39 Haygaz, *age.*, s., 95.

Sonraki yıllarda milli bir kahraman olacak olan General Antranig de bu dönemde eğitilmişti. Bu grupların faaliyetleri ve Türk kervanlarına saldırıları hükümeti çileden çıkarıyordu. Tahkikatlar ve baskı şiddetlenip sıklaşıyordu. Devrimci grupların birine üye olan ve Şebin Karahisar'a yerleşmiş Kayserili bir tüccar Ermeni ihtilal gruplarının tüm tehditlerini küçümseyerek devrimci gruplarla ilgili tüm sırları hükümete satar. Ermeni devrimciler onu ortadan kaldırmaya karar verir. İdam işini genç bir devrimci olan Krikor Ğarıbyan (daha sonra Zeytun isyanında milli kahraman olacaktı) üstlenir. İdam gerçekleştirilir ve suikastçı güvenli ülke dışına kaçar. Ancak tahkikatlar neticesinde birçok kişi tutuklanır ve hapse atılır. Bunlardan bazıları Ğarıbyan Hacı Hagop, Hacı Bağdasar Güreğli üç kardeşler. Uzun tahkikatlar ve sorgulamalardan sonra Ğarıbyan Hacı Hagop dışında herkes serbest kalır. Ğarıbyan Hacı Hagop hapisneden hapisaneyeye yıllarca taşındıktan sonra Mardin hapisnesinde 1908'e kadar kalır. Bu tarihte Osmanlı Anayasa'nın tekrar yürürlüğe girmesi üzerine o da serbest kalır.⁴⁰

Bölümünde devamında Adzbider⁴¹ nahiyesi müdürü Esat Efendi'nin Ermeni ihtilalciler tarafından öldürülmesi anlatılmaktadır. Bunun yanında Savcı Necip Efendi'nin de Ermeni komiteciler tarafından katli hakkında ayrıntılı bilgiler verilmektedir. Necip efendi Nahiyeye Müdürü Esat Efendi'nin öldürülmesi olayının tahkikatını yapıp suçların cezalandırılmasında rolü olduğu için Ermeni komitecilerce öldürülmesine karar verilmiştir. Necip Efendi Sivas'a doğru gittiği bir gün beraberindeki askerler ile birlikte Suşehri ile Sivas arasında kalan Çobandere mevkiinde Ermeni komitecilerce kuşatılır. Çıkan çarpışmada bir asker ayağından yaralanır diğerleri teslim olur. Daha sonra orda Ermenilerce dağda bir mahkeme kurulur ve Necip Efendi'nin idamına karar verilir. Necip Efendi'yi Ğugas adındaki bir Ermeni komiteci idam eder. Olaydan sonra Ermeni komiteciler oradan uzaklaşır Sivas yolcuları ise Sivas'a doğru yoluna devam eder.⁴²

Iv. Kilis Ermenileri ile İlgili Hatıralar

1) Hamparsum Berberyan-Horen Avak Nersesyan, Յուշաւատնաւ Քրիիսի Հայոց Սկիզբէն Մինչեւ 1968 Թուականը (Huşamadyan Kilisi Hayots; Isgizpen minçev 1968 Tvaganı: Kilis Ermenileri Hatıra Kitabı; Başlangıçtan 1985 Yılına Kadar), Sevan Matbaası, Beyrut, 1969.

40 Haygaz, *age.*, s., 96.

41 Ezbider olarak da bilinir. Günümüzde Sivas'ın Akıncılar ilçesi.

42 Haygaz, *age.*, s., 97. Şebin Karahisar'da Taşnak komitesinin, kuruluşu, kurucuları ve yatıkları eylemler 107-121 sayfalar arasında anlatılmaktadır.

Hamparsum Berberyan ve Horen Avak Nersesyan tarafından kaleme alınan bu eser Kilis Ermenileri ile ilgili tek eserdir. Eserin birçok bölümünü Berberyan ve Nersesyan tarafından yazılmasına karşın eserin birçok yerinde Kilisli Ermenilerin hatıralarına başvurulmuş ve birçok alt bölüm başkaları tarafından kaleme alınarak altına ismi yazılmıştır. Eser bu açıdan tam bir kolektif hatıratır. Eserde Kilis'teki Ermeni ihtilalci gruplar hakkında bilgiler yanında Kilis Ermenileri şivesi, Kilis Ermenilerinin düğün, nişan ve söz kesme gibi sosyal olaylardaki gelenek ve görenekleri, Kilis'te batıl inanışlar ve benzeri Kilis tarihi açısından önemli bilgiler mevcuttur. Bunların yanında Suriye, Irak, Amerika gibi farklı ülkelerdeki Kilisli Ermeniler hakkında bilgi vermesi bakımından diğer hatırat türlü eserlerden ayrılmaktadır. 656 sayfadan oluşan eserde bir çok bölüm ve her bölümde altında alt başlıklar vardır. Önemli bölümler ve alt başlıkları şöyledir; Kilis; (coğrafi Sınırlar, iklim, nüfus, Kilis'in doğal zenginlikleri Türk Ermeni İlişkileri), Kilis'in Ekonomik Durumu, 1832'den 1896'ya Kadar Kilis'in Tarihi, 1895-1896 Olaylarına İlişkin Kara Hatıralar, Kilis'te Meydana Gelen İki olay, Adana olayları Sırasında Kilis Ermenilerine Ulaşan Kriz, Kilis Ermenilerinin Eğitim Dünyası, Kilis Ermenileri Kültürel Derneklerinin Tarihi, Kilis Ermenilerinin 1915'te Göç Etmesi, Kilisli Ermeni Muhacirlerin Kurduğu Kuruluşlar, Milli birlik Derneği (1918-1921), Zeytinlu Ermeni Muhacirler Kilis'e Geliyor, Kilis'teki Kiliseler, Kilisli Rahipler, Kilis'te Ailevi Hayat ve Gelenekler, Kilis'te Evlilik-Nişan ve Söz Kesme, Kilisli Kadınların Batıl İnanışları, Kilis'teki Sasunlular, Kilisli Ermeni Doktor-Eczacı-Avukat ve tüccarlar, Kilis'te Evangalist Kilisenin Kuruluşu ev Gelişimi, Kilis'te Katolik Cemaati, Azez ve Halep'te Kilisli Ermenilere Ait Kiliseler ve Sosyal Dernekler, Kilisli Ermeni Yazarlar, Tanınmış Kilisli Ermeni Aileler, Lübnan'da Kilisli Ermeniler, Beyrut'ta Kilis Ermenileri Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği, Amerika'da Kilisli Ermeniler, Ermenistan'da Kilisli Ermeniler, Diğer Ülke ve Şehirlerde Kilisli Ermeniler...

İlk bölümde Kilis'in idari sınırları, iklimi ve coğrafyası hakkında bilgiler verildikten sonra Kilis'teki Müslüman ve Ermeni nüfus hakkında ayrıntılı bilgiler verilmektedir. Buna göre Kilis'in 28-30 bin civarında nüfusu vardır. Bu nüfusun 6'da 1'i Ermenidir. Başka bir deyişle Kilis'te 1050 - ki bunların miktarı 5200 kişidir- Ortodoks (Apostolik) Ermeni aile, 50-60 Protestan aile ve 50-60 Katolik aile bulunmaktadır. Bunların yanında 40 da Rum aile bulunmaktadır. Devamında 1908 Halep vilayeti salnamesinden alıntı yapılarak 1908 senesinde Kilis'te 3.724'ü Ortodoks, 327'si Katolik ve 342'si Protestan olmak üzere toplamda 4,393 Ermeni; 375 Rum; 565 Yahudi ve 1689 yabancı ile 65.722 Türk nüfus olduğu belirtilmektedir. Buna göre

Kilis'in 1908 senesinde muslim ve gayrimüslim toplam nüfusu 72.744'tür.⁴³

“Ermeni-Türk İlişkileri” adlı bölümde Anadolu'daki diğer birçok şehirde olduğu gibi Ermenilerin diğer ırklardan ayrı olarak kendi mahallelerinde yaşadıkları, çok az Ermeni ailenin Türk mahallesinde yaşadığı belirtilmektedir. Aynı şekilde çok az Türk aile Ermeni mahallesinde ikamet etmektedir. Ancak Kilis'te Ermeniler ve Türkler arasındaki ilişkiler hep iyi düzeyde olmuştur. Diğer şehirler ile karşılaştırıldığında Kilis'te Ermeniler ve Türkler çarşıda, alış verişte, komşulukta hep samimi ve arkadaşça ilişkiler kurmuşlardır. Öyle ki, siyasi barış olduğu dönemde⁴⁴ devletten yana baskı, tahrik veya kışkırtma yoktu herhangi bir korku veya kriz (olay, H.Ö) olmazdı. Ermeniler özgür bir şekilde gece veya gündüz dışardaki malları, tarlalarına ve bostanlarına gidip geliyordu. Türklerle beraber toplantılar ve geceleri ziyafetleri yemekli eğlenceler düzenliyorlardı. Birbirlerinin davetlerini kırmaz ve kardeşçe bir ilişki kurarlardı.⁴⁵ Bölümün devamında silahlı mücadele yoluyla ve Avrupalı devletlerin desteğini alarak bağımsız bir devlet kurmayı hedefleyen Ermeni komitelerinin faaliyetlerinden hiç bahsedilmeden devletin Ermenilere yönelik siyaseti değişince Kilis'te de Türk-Ermeni ilişkilerinin bozulduğu belirtilmektedir.

“Avedis Ohanyan” adlı bölümde Hınçak örgütünün Kilis'teki önde gelen liderlerinden olan Şaşı Avedis namıyla bilinen Avedis Ohanyan'ın Kilis'teki çetecilik faaliyetleri anlatılmaktadır. Avedis'e şaşı denmesinin nedeni kızdığı zaman gözlerinin hafif şaşı gibi görünmesidir. Başlarda atının semerine sakladığı Hınçak yazışmalarını Kilis'ten Dört Yol'a, İskenderun, Harput ve Diyarbakır'a taşıyan Avedis, 1905-1915 yılları arasındaki on yılı “Dağların Oğulları veya Dağların Çocukları” adındaki, beş yüz silahlı Ermeniden oluşan çetesıyla dağlarda at sırtından inmeden geçirmiştir.⁴⁶

“Kilis'te Siyasi Organizasyonlar” adlı bölümde Kilis'teki Hınçak ve Taşnak yapılanmasından bahsedilmektedir. Buna göre Kilis'te en güçlü yapılanmaya Hınçaklar sahip olmuş ve Kilis'te Hınçak komitesine mensup kişi sayısı beş yüzü bulmuştur. Kilis'teki etkili ve en aktif Hınçak üyeleri şunlardır: Toros Çağlısyan Efendi, Hagop Basmacyan, Tovmas Tovmas-

43 Hamparsum Berberyan-Horen Avak Nersesyan, *Յուշամատենան Քիլիկիի Հայոց Սկիզբէն Մինչև 1968 Թուսականը* (Huşamadyan Kilisi Hayots; Isgizpen minçev 1968 Tvaganı: Kilis Ermenileri Hatıra Kitabı; Başlangıçtan 1985 Yılına Kadar), Sevan Matbaası, Beyrut 1969, s., 2.

44 Ermeni komiteleri ile devlet arasında mücadele başlamadan önceki dönem kastediliyor.

45 Berberyan- Nersesyan, *age.*, s., 8-9.

46 Berberyan- Nersesyan, *age.*, s., 162-163.

yan, Berc Mumcuyan (Der Sahag), Smpad Ğazelyan, Çaprasyan ailesinden Mıĝırdıç ve Gaydzag Çaprasyan, Abraham Benliyan, Krikor Horozyan ve Köy Oĝlan ile diğerleri. Kilis'teki Taşnak üyeleri ise şunlardı; Armenag Ğibligyan, Ğukas D. Ğukasyan, Krikor Maraşlıyan, Tavit Cülhe Manunyan, Manuel Bayramyan Efendi ve diğerleri.⁴⁷

“Kilisli Ermeni Gönüllüler”⁴⁸ adlı bölümde İtilaf Devletleri safında Osmanlı Devletine karşı savaşıyan Kilisli Ermenilerin isim listesi ve bu gönüllülerden biri olan Sarkis Zıĝçanyan'ın hatıraları verilmektedir. Eserde verildiğine göre İtilaf Devletleri safında Türklere karşı savaşıyan Kilisli Ermeni gönüllüler şunlardır; Doktor Haygazun Nalbandyan, Sarkis Zĝçanyan, Kevork Uzun Sarkisyan, Harutyun Apigan, Dikran gürünlüyan, Toros Keloĝluyan, Nerses Fırıncıyan, Dikran Abulafyan, Krikor Mıĝıryan, Gevuş Tataryan, İskender Bayramyan, Mihran Krikoryan, Kevork Aytablyyan ve Güllü adında bir genç.

Sarkis Zĝçanyan ise hatıratında 1915'te Kilis'ten Katma tehcir edildikten sonra buradan trenle Tifile adında bir şehre oradan da Eyme köyüne gittiklerini anlatıyor. Burada kaldıktan bir süre sonra o arkadaşları Şerif Abdullah kuvvetlerinin yanında Türk kuvvetlerine karşı iki savaştıktan sonra Ermeni lejyonuna katılmak üzere Kıbrıs'a giderler. Yolda Zeytun'dan ve Bağdat'tan gelen başka Ermeni gönüllülerle birleşip Port-Said'e ulaşip burada üç ay askeri eğitim alırlar.⁴⁹

V. Diğer Şehirlerle İlgili Hatıratlar

Yukarıda açıkladığımız şehirlerin yanında Adana, Urfa, Antep, Erzincan, Sivas ve daha birçok Anadolu şehrinden göç eden Ermenilerin terk ettikleri şehirleri ilgili yazdıkları hatıraları vardır. Ancak bu eserlerdeki bilgilerden örnekler vermek bu çalışmanın kapsamını fazlasıyla aşacağından burada ilgili eserlerin sadece bir kısmının ismi ve müelliflerini vermeyi uygun gördük.

47 Berberyan- Nersesyan, *age.*, s., 169-170.

48 I. Dünya Savaşı sırasında İtilaf Devletleri lehine Osmanlı Devletine karşı savaşıyan Ermeni gönüllüler ve o dönemdeki Ermeni gönüllü hareketinin ortaya çıkışı için bkz: Halil Özşavlı, “Ermenice Kaynak ve Hatıratlar Işığında Ermeni Lejyonu Ve Ermeni Gönüllü Hareketi”, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, “Türk-Ermeni İlişkilerinin Bölgesel Politikalara Etkisi Uluslararası Sempozyumu, Bitlis , 12-14 Mayıs 2016.

49 Berberyan- Nersesyan, *age.* s., 172-174.

1) Antep Ermenileri

-A. Nakkaşyan, Հիշատակներ, Դրուագներ Կեանքիս Պատմութենէն (Hatıralar, Hayatımın Tarihinden Bölümler), New York, 1931

-Kevork A. Sarafyan, Պաժնութիւն Անդէպի Հայոց (Antep Ermenileri Tarihi), 2 cilt, Los Angeles, 1953.

- Sarkis Levonyan, Հուշամետեան Նուիրուած Ատուր Հ. ԼԷՆՈՆԵԱՆԻ (Adur H. Levonyan için Hatıratlar), Beyrut, 1967.

-B. B. Ajemian (çev.), Kara Kirikor Haroutunian or A Guileless Life (Kara Kirikor Harutunyan veya Art Niyetsiz Bir Hayat), Amerikan Ermeni Misyonerleri Derneği Yayınları, 1987.

2) Urfa Ermenileri

-Aram Sahakian, Դիւցագնական Ուրֆան Եւ Իր Հայորդիները (Tüzasnagan Urfan yev Ir Hayortneri: Kahraman Urfa ve Oğulları), Beyrut, 1955.

- Eduard Avazyan, Ուրֆայի վերջին Ահազանգը (Urfayi Verçin Aha-zankı: Urfâ'nın Son Alarmı), Erivan) 1990.

-Armen Danoyan, Հայկերոսամարտերը; Ուրֆայի դիւցագնամարտը (Hay Herasomarderi; Urfayi Tüzasnamardi: Ermeni Direnişleri; Urfa Müdafaası), California, 1985.

3) Erzincan Ermenileri

-Kalusd Sürmenyan, Երզնկա (Yerzinga: Erzincan), Kahire, 1947.

-M. Aznavuryan, Երզնկայի Յեղափոդական Խմորումները (Yer-zingayi Heğepoğagan Şarjumneri: Erzincan'da Devrimci Faaliyetler), Detroit, 1973.

4) Sivas Ermenileri

-Arekel N. Patrik (Haz.), Պատմագիրք Յուշամատեան Սերաստիոց Եւ Փաւստի Հայութեան (Sivas ve Çevresi Ermenileri Tarihi), 2 cilt, Mşag Matbaası, Beyrut, 1974

5) Adana Ermenileri

-Püzant Yeğyayan (edt.) Ատանայի Հայոց Պատմութիւնը (Adana Ermenileri Tarihi), Lübnan, 1970;

-Episkopos Müşeg, Ատանայի Չարդը (Adana Katliamı), Boston, 1910;

Sonuç

Anadolu'nun çeşitli illerinde yaşayan Ermeniler 1921'den sonra Anadolu'yu terk ettikten sonra önce Ortadoğu'daki ÷lkelere daha sonra ise bu ÷lkelerdeki olumsuz gelişmeler nedeniyle Avrupa ve Amerika'ya gōç etti. Bōylece Avrupa ve Amerika'daki Ermeni diasporaları 1940'lardan sonra oluşmaya başladı. Buradaki Ermeniler hem birbirlerine yardım etmek hem de asimilasyon karşısında Ermeniliklerini muhafaza edebilmek için çeşitli dernekler kurdular. Kurulan bu derneklerin Anadolu'daki bir Őehrin ismini taşıyordu ve daha çok Şehirden olan Ermeniler arasında yardımlaşmayı ve dayanışmayı hedefliyordu. Bu hemşehri dernekleri vasıtasıyla o Şehirden gelen Ermenilerin kişisel hatıralarının yanında o Őehirdeki Ermeni hayatı ilgili bilgileri içeren hatıra kitapları yayımlandı. Bu Şekilde 1930'lardan itibaren Ortadoğu, Avrupa ve Amerika'da Kilis Ermenileri hatıra Kitabı, Maraş Ermenileri, Sivas Ermenileri ve benzer isimler adı altında eserler yayımlanmaya başladı. Bu eserlerde sadece o Őehirdeki Ermeni komiteleri hakkında değil aynı zamanda o Őehrin sosyal, iktisadi ve k÷lt÷rel tarihi açısından da çok önemli addedilebilecek bilgiler vardır. Bu eserler o Őehirdeki Ermeni Hınçak ve Taşnak örg÷tleri hakkında içerdiği bilgiler açısından Ermeni meselesini araştıran akademisyenler ve yazarlar için son derece önemli olmakla beraber sosyal ve Őehir tarihçiliği açısından t÷m T÷rk tarihçilere çok kıymetli bir malzeme teşkil etmektedir.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

League of Nations Archives of Nansen Office for Refugees (Milletler Cemiyeti Nansen Bürosu Mültecilere Yardım Komisyonu Arşivi= LN)

L. N. C.1 M.1. 1921. VII.;

L. N. C.430. M. 309. 1921. VII;

L. N. C.430. M. 309. 1921. VII.

Amerikan Ulusal Arşivi (NARA),

Records of the Department of the State Relating to the Internal Affairs of Asia, 1910-1929,

Roll No: 8, 890d.00/50, Ek 1,

890d.00/59,

İngiliz Dışişleri Arşivi

FO 371/23302 / No: E5503/5132/44,

FO 371/21915 / No: E5077/5.3.1

FO 371/21915 / No: E5048/1528/89,

FO 371/4000/A No. 59

Yayımlanmış Eserler

Berberyan Hamparsum - Nersesyan Horen Avak, *Յուշամուսնեան Քիչիսի Հայոց Սկիզբէն Մինչեւ 1968 Թուականը (Huşamadyan Kilisi Hayots; Isgizpen minçev 1968 Təvəganı: Kilis Ermenileri Hatıra Kitabı; Başlangıçtan 1985 Yılına Kadar)*, Sevan Matbaası, Beyrut 1969.

Bournoutian George A., *A Concise History of the Armenian People*, Mazda Publishers, California, 2003.

Günay Necla, *Maraş'ta Ermeniler ve İsyanları*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007.

Haourani Albert, *Minorities in the Arab World*, Oxford University Press, London, New York, Toronto.

Haygaz Aram, (Շապին Գարսնիսար ու Իր Հերոսամարտը: Şabin Karahisar u İr Herosamardı; Şebin Karahisar ve Kahraman Savunması), New York 1957.

Hovhannisian Richard G., *The Armenian Holocaust; A Bibliography Relating to the Deportations, Massacres and Dispersion of the Armenian People, 1915-1923*, Armenian Heritage Press, Massachusetts 1980 (gözden geçirilmiş ikinci basım).

Kalusdyan H., *Մարաշ կամ Գերմանիկ եւ Հերնու Չեյթուն (Maraş Gam Kermanig yev Heros Zeytun: Maraş veya Kermanig ve Kabraman Zeytun)*, Maraş Ermenileri Derneği Yayınları, New York 1934.

Robin Cohen, *Global Diasporas*, Routledge Publishers, New York 2008.

Sağırçyan S., *Կիսադարեան Յուշամատեան 1895-1914; Ուղեւորութիւն Արգենտին Տարրու (Gisataryan Huşamedyan 1895-1914; Uğevorutyun Arkesosen Davros: Yarım Asırlık Hatıralar 1895-1914; Erciyes'den Mersin'e Bir Yolculuk)*, Paris 1948.

Takvoryan Gabriel, *Գորշ Գայրը Կատողը Էր 1915; Վկայութիւններ ու Տպատիրութիւններ (Kroş Kaylı Gadğer; Er Huşamedyan 1895-1914; Vgayutyunner u Dbavorutyuner: Gri Kurt Kudurmuştu 1915; Tanıklar ve İzlenimler)*, Husaper Matbaası, Kahire 1953.

Makaleler

Özşavlı Halil, “Ermeni Milliyetçilik Hareketlerinin Doğuşu; Taşnak-İttihat ve Terakki İttifakı”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Say., 41, Ankara 2012.

Özşavlı Halil, “Ermenice Kaynak ve Hatıratlar Işığında Ermeni Lejyonu Ve Ermeni Gönüllü Hareketi”, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, *“Türk-Ermeni İlişkilerinin Bölgesel Politikalara Etkisi Uluslararası Sempozyumu*, Bitlis 12-14 Mayıs 2016.

